

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

З історії українського війська та воєнного мистецтва

О. О. КАЗАКОВ (Київ)

Битва на річці Ведроші 14 липня 1500 р.

На середину 80-х років XV ст. фактично був завершений процес об'єднання російських земель під владою великого князя московського. На порядок денний виходило завдання рішучої боротьби за приєднання до Московського царства давньоруських земель, захоплених упродовж XIV - на початку XV ст. Великим князівством Литовським. З другої половини 80-х років розпочинається тривала військова та дипломатична боротьба за давньоруську спадщину між Росією та Литвою ¹. Протягом 1486— 1494 рр. між ними йшла перманентна прикордонна війна. Вона закінчилася в лютому 1494 р. укладенням мирного "докончання" (договору), який мав компромісний характер і не міг бути тривалим. Боротьба за давньоруські землі лише розпочатася, під владою великого князя литовського ще залишалися значні території Давньої Русі. Не змогло примирити російського й литовського господарів навіть те, що дочка Івана III Олена стала дружиною литовського князя Олександра ².

В кінці 90-х років XV ст. стосунки між Росією та Литвою знову загострились. В останній посилювався процес католицької експансії, пов'язаний з діяльністю смоленського єпископа Йосифа. До цього ж часу відносяться свідчення про тиск на велику княгиню Олену Іванівну з метою схилити її до переходу в католицизм. Усе це привело до масового переходу русько-литовських князів зі своїми підданими під захист єдиновірної і могутньої Російської держави.

Протягом зими 1499— 1500 рр. відбулися події, які фактично означали перехід до відкритої конфронтації між Іваном III та Олександром

Казимировичем. Усе розпочалося з переходу на московську службу князя С. І. Бельського разом з "отчиною" в кінці 1499 — на початку 1500 рр. В грамоті Олександру Іван III пояснював, Ідо причиною переходу князя було примушення до католицької віри ("пришла нужда о греческом законе"). 12 квітня 1500 р. С. І. Бельський прибув у Москву до великого князя. Іван III "пожаловал" його, прийнявши з вотчиною і з "отказом" на службу. Водночас на російську сторону перейшли міста Мценськ і Серпейськ.

Великий князь литовський на початку березня 1500 р. направив у Москву посольство на чолі з смоленським намісником С. П. Кишкою. Воно прибуло до Москви 23 квітня і заявило протест литовського князя проти прийняття Іваном III на службу мценських бояр, серпан і князя С. І. Бельського. Російська сторона відкинула всі звинувачення⁴. Питання про війну Росії з Великим князівством Литовським було остаточно вирішене.

Політична і дипломатична підготовка до війни проходила в тісному зв'язку з воєнними заходами. В російських літописах так розповідається про початок війни під 7008 р. (1499— 1500 рр.). Дізнавшись про примушення дочки до переходу в католицизм, Іван III нібито направив у Литву князя В. В. Ромодановського і дяка В. Кулешина з протестом. Олександр відповів, що "...его (Івана III. — *Авт.*) дщери к римскому закону не нудит". Та незабаром через релігійні утиски перейшов до Російської держави князь С. І. Бельський. У цій розповіді є хронологічна неточність: послі їздили в Литву в березні 1498 р., коли мова про "римський закон" і Олену Іванівну ще не йшла. В квітні 1499 р. В. Ромодановський був "пойман" і протягом 1499— 1500 рр. послом бути не міг. Слід зважати на те, що літопис викладає офіційну версію, яка є далекою від істини⁵.

Вчинок С. І. Бельського став своєрідним поштовхом до руху за приєднання до Російської держави верховських та чернігово-сіверських князів. Показовим щодо цього є перехід на російську сторону давніх ворогів московського великого князя: онука Д. Шемяки — В. І. Шемячича та сина можайського князя Івана Андрійовича — С. І. Стародубського (Можайського). В. І. Шемячич та С. І. Стародубський були власниками двох великих удільних князівств на литовській території⁶. Точна дата прибуття послів цих князів у Москву невідома. Швидше за все, це сталося після прибуття в Москву литовського посольства С. П. Кишки (23 квітня) та виступу з Москви військ воєводи Якова Захаровича (3 травня). Джерела вказують, що переїзду князів Стародубського і Шемячича передували переговори між ними та Іваном III⁷. Лише після досягнення ними повної згоди могло розпочатися зосередження ратних сил у Москві. Воєнні приготування були закінчені на час прибуття послів від С. І. Стародубського і В. І. Шемячича, що дало можливість зайняти територію князів, які щойно приєдналися до Російської держави, раніше, ніж у Литві встигли вжити контрзаходів.

Відразу в Литву були направлені І. 1. Телешов з повідомленням про "отказ" литовському государю чернігово-сіверських князів та Афанасій Шеєнок зі "складной" (або "разметной") грамотою про оголошення війни Великому князівству Литовському. В ній Іван III, пояснюючи причини початку війни, заявив, що литовський князь "...по докончанью ни в чем не правит, великую княгиню Елену и князей и панов русских нудит к римскому закону; и государь за христьянство хочет стояти, колко бог поможет, а крестное целованье и докончанье долов". Хоч московська сторона формально дотримувалася дипломатичних канонів при оголошенні війни, відомості про її початок були отримані у Вільно вже після того, як московські війська вступили на литовську територію. Не зрозуміло також, навіщо було при повному розриві дипломатичних

стосунків направляти посольство І. І. Телешова з повідомленням про "отказ" сіверських князів⁸.

Тривала дипломатична боротьба і військова підготовка закінчилися. Іван III з великим терпінням і обачливістю підготував умови для початку воєнних дій. В очах православних підданих литовського князя він виступав їх захисником від насильницького покатоличення. В історико-політичному аспекті Іван III лише відновлював династичні права на всю спадщину Давньої Русі.

Розпочинаючи війну, Іван III, безперечно, мав готовий план дій, який вражав стратегічним задумом і широтою лінії фронту. Воєнні дії розгорнулися по всій довжині російсько-литовського кордону. Загальну картину розстановки московських військ та плани їх дій дав С. Герберштейн. "Перший загін, — пише С. Герберштейн, — направив він (великий князь Іван III. — *Авт.*) на південь проти Північної області, другий — на захід проти Торопця (Тогоресч) [і Белой (Bieia)], третій розмістив посередині проти Дорогобужа (Dorogobusch) і Смоленська. Крім того, він зберіг частину війська в запасі, щоб вона могла швидше прийти на допомогу тому загону, проти якого рушать литовці"⁹.

Дані С. Герберштейна підтверджуються розрядними книгами. У Короткій редакції розрядних книг записи про російсько-литовську війну починаються під 7008 р. (1500 р.) з розряду військ північно-західного напрямку. З району Волока Дамського до Великих Лук розгорнулася рать на чолі з новгородським намісником А. Ф. Челядіним, "с великого князя знаменем". При ньому воєводами у великому полку були Федір та Іван Борисовичі Волоцькі зі своїми дворами. Призначення воєвод в інші полки на випадок "какова дела" (тобто, дій противника. — *Авт.*) було покладено на А. Ф. Челядіна. Потім іде розряд південно-західного напрямку (на Путивль). Тут повинні були діяти воєводи Яків Захарович, І. М. Репня, О. В. Оболенський та інші. На західному напрямку (від Вязьми на Дорогобуж) розгорнулася рать Юрія Захаровича (Кошкіна). Крім цих трьох груп військ, що діяли на головних напрямках, було створено ще стратегічний резерв під командуванням князя Д. В. Щені¹⁰. На початку 1500 р. Іван III послав у Псков Микулу Ангелова з повідомленням про підготовку до війни з Великим князівством Литовським. Псковичі провели мобілізацію, і їх кінна рать на чолі з О. В. Оболенським вирушила "у пособие" великому князю¹¹.

В існуючій історичній літературі немає ґрунтовного аналізу воєнних дій російської та литовської армій під час кампанії 1500 р. Свідчення джерел досить суперечливі і не дають можливості реконструювати події з великим ступенем їх вірогідності.

Більшість літописних зведень розпочинають з повідомлення про дії південно-західної групи військ¹². З травня 1500 р., водночас із відправленням посольства І. І. Телешова, воєвода Яків Захарович "с многими людьми" виступив з Москви в напрямку на Брянськ. Типографський літопис і Володимирський літописець додатково зазначають, що в даному угрупованні військ перебували допоміжні зағони колишнього казанського "царевича" хана Мухаммед-Еміна і підпорядковані йому великокнязівські воєводи Федір та Іван Палецькі¹³. Герберштейн помилково вважав Мухаммед-Еміна командуючим усієї Південно-Західної групи військ¹⁴. Згодом московські війська оволоділи Брянськом, в якому було взято в полон намісника пана Станіслава Барташевича та місцевого єпископа. Полонених було відправлено в Москву. Потім Яків Захарович направився в землі князів С. І. Стародубського та В. І. Шемячича і привів їх до "хресного цілування". 6 серпня, "на Спасов день", було зайнято Путивль, в якому в полон потрапили князі Богдан Глинський з дружиною. Очевидно, водночас були зайняті міста Мценськ, Серпейськ, Стародуб, Гомель, Любеч, Радогощ, Новгород-Сі-

верський, Почеп, Рильськ. На російську службу перейшли князі Трубецькі й Мосальські¹⁵. Ні про які військові зіткнення джерела не повідомляють — міста відкривали ворота перед московськими військами.

Так зображують початок війни російські джерела. Подібним чином викладено події С. Герберштейном та литовськими хроніками¹⁶. Хроніка Биховця розповідає, що Іван III нібито вів таємні переговори зі стародубським та новгород-сіверським князями про їх перехід на російську службу і уклав з ними відповідний договір. Після цього були направлені війська Якова Захаровича. Дізнавшись про захоплення Брянська, князі С. І. Стародубський і В. І. Шемячич приїхали на р. Контовт, де й присягнули московському государю¹⁷.

Далі в літописах розповідається про дії військ західного (дорогобужського) напрямку під командуванням Юрія Захаровича, посланого "тоя же весны" до Дорогобужа. Саме тут і розгорнулися головні події воєнної кампанії 1500 р. Після захоплення Дорогобужа московськими військами великий князь литовський направив проти них військо гетьмана князя К. І. Острозького. В свою чергу Іван III направив на підсилення раті Юрія Захаровича князя Д. В. Щеню "со тверскою силою". Московські і литовські війська зіткнулися 14 липня 1500 р. "на Миткове поле на речке на Ведроши", де росіяни здобули перемогу¹⁸.

Необхідно зосередитись на характеристиці відомим колом джерел дій московських і литовських військ на Дорогобужському напрямку. Найбільш об'ємне свідчення міститься в Єрмолинському літопису. "В лето 7008. Бысть бой с Литвою великого князя Ивана Васильевича воеводам, князю Данилу Васильевичу Щеняти, да Юрью Захарьичу, да князю Петру Васильевичу Оболенскому, да князю Михаилу Феодоровичу Никулинскому, князю Иосифу Дорогобужскому, князю Феодору Васильевичу Телепню Оболенскому и иным многим воеводам, а с ними были князи и бояре и дети боярские из Московския земли и из Тферския, с великого князя литовского Александра воеводами, с князем Константином Ивановичем с Остроцким, да с Григорьем Евстикувичем, да с Юрьем Зиновьевичем, да с Лютором и с иными многими воеводами, и великого князя двор из Вилны, и из Подолия, и из Волынские земли, а из Смоленска воевода Ян Станислав, а с ним многия воеводы и вси смоляне лучшие люди, на реце на Полми". Даті розповідається про битву, перемогу московського війська та захоплення в полон "больших воевод"¹⁹.

Після цього літописець повертається до подій, що відбулися раніше ("тогда же наперед"). Наводиться детальна (відсутня в інших літописних зведеннях) розповідь про дії південно-західної групи військ. Потім іде повідомлення про захоплення Дорогобужа: "Того же лета князь великий посылал своих воевод Юрья Захарьича, князя Петра Васильевича Оболенского, князя Федора Васильевича Телепня, князя Ивана Перемышльскаго да Ивана Шадру с многими людьми на град Дорогобужь. Они же шедше, град Дорогобужь взяша и людей всех дорогобужцев к целованью привелоша за великого князя".

Закінчується опис воєнної кампанії 1500 р. розповіддю про взяття північно-західною групою військ Торопця (9 серпня)²⁰.

У статті 7008 р. Єрмолинського літопису порушено хронологію подій. Взяття Дорогобужа відбулося раніше битви на р. Полмі. З більшості інших літописів відомо, що Д. В. Щеня прибув на допомогу Юрію Захаровичу після взяття ним Дорогобужа, коли з'ясувалося, що назустріч рухається литовське військо на чолі з К. І. Острозьким.

Сумніви викликає те місце розповіді Єрмолинського літопису, де описано результат битви на р. Полмі: полонення литовських воевод та їх приведення у Москву. В ряді літописних зведень повідомляється про захоплення їх у полон після розгрому литовських військ на р. Ведроші.

Таким чином, літописи розповідають про два різні місця битви з литовцями — річки Ведроша і Полма. Типографський літопис і Володимирський літописець, крім згаданого раніше складу південної групи військ, наводять найбільш повний перелік литовських "больших воевод", які потрапили в полон після битви на Ведроші²¹. Вологодсько-Пермський літопис додає звістку про кількість "убиенных литвы и ляхов" й повідомляє про взяття Торопця (без дати)²². Устюзьке літописне зведення під 7009 р. (1501 р.) розповідає: "Князь великий литовский Александр послал рать к Вязме: воеводу Костянтина Ивановичи Острожского, а с ним много князей литовских и панов служивых, а с ними силы много". Дізнавшись про це, Іван III послав "противу его" воеводу Данила Васильовича (Щеню). Обидва війська зішлись на р. Троена "и стояша много дни", після чого відбулася кровопролитна битва, яку литовці програли, а їх воеводи і князь К. І. Острозький потрапили у полон. В Устюзькому літопису наведено унікальні дані про хід битви і пізніше утримання в полоні литовських воевод²³.

Дата цієї звістки — 7009 р. (1501 р.) — помилкова. З інших літописів відомо, що після 14 липня 1500 р. (битва на Ведроші) гетьман К. І. Острозький перебував у московському полоні. Отже, битва на р. Тросні відбулась у 7008 р. (1500 р.). Проте суть справи не в даті, а в появі ще однієї битви з результатом, аналогічним битвам на Ведроші і Полмі. Постає питання: Ведроша, Полма чи Троена?

У Короткій редакції розрядної книги після наведеного вище розряду воевод на головних напрямках записано: "Того ж лета послал князь великий в Литовскую землю князя Семена Ивановича Стародубского да князя Василья Ивановича Шемячича, да с ним воевод своих, князя Данила Васильевича Щеня да Якова Захарьича и иных воевод. И они ходили к Рославлю и к Ельне, и бой им был на Ведрошке"²⁴. У зазначеному далі розряді військ, що брали участь у цій битві, немає Якова Захаровича, який, як відомо, очолював південно-західну групу військ. У розрядній книзі щодо цього є коротка примітка: "...а иные воеводы еще не сошлись"²⁵. Літописи також не згадують про участь Якова Захаровича у Ведроській битві. Таким чином, звістку Короткої редакції розрядної книги про направлення з півдня на допомогу Юрію Захаровичу і Д. В. Щені військ Якова Захаровича, С. І. Стародубського і В. І. Шемячича та їх участь у битві слід вважати недостовірними.

Обширна редакція розрядної книги під 7007 р. (1499 р.) повідомляє: "Того же году ходили воеводы в Литовскую землю на короля Александра Литовского, Яков Захарьич, из Твери князь Данило Васильевич Щеня, а из Новгорода Андрей Федорович Челяднин, из Пскова князь Александр Володимирович Ростовской, и был им бой с литовскими людьми на реке на Подмене в Тишинове, и Литву побили и воевод литовских поймали"²⁶. В Ермітажному списку замість слів "Подмене в Тишинове" написано "Полме на поле в Тишинове"²⁷.

Рік "7007", безумовно, вказано помилково. По-перше, під цим же роком розповідається про перехід на службу до Івана III С. І. Стародубського та В. І. Шемячича, а це відбулось у 1500 р. (7008 р.). По-друге, звістку про битву на Полмі Ермолинський літопис датує 7008 р.

Великі сумніви викликає і склад воевод, названих у розрядній книзі. Тут зазначені командуючі військами всіх напрямків, хоч факт їх об'єднання не підтверджено іншими джерелами²⁸. Таким чином, більш вірогідним є повідомлення Ермолинського літопису, який називає учасниками битви на Полмі воевод західного (Дорогобузького) напрямку. Водночас в Обширній редакції розрядної книги поряд з повідомленням про битву на Полмі є звістка про битву на Ведроші.

Воєнні дії 1500 р. на московсько-литовському фронті привертати увагу і польсько-литовських хроністів. У Хроніці Биховця розповіда-

ється, що великий князь Олександр Казимирович після отримання інформації про захоплення московськими військами Брянська та зраду князів Стародубського і Шемячича направив гетьмана К. І. Острозького в Смоленськ. Там він отримав повідомлення про те, що Юрій Захарович захопив Дорогобуж і зупинився з невеликим військом на р. Ведроші. Потім розповідається про похід литовського війська до цієї річки, підготовку до битви та саму битву²⁹. Аналогічні свідчення містяться в хроніках М. Стрийковського та М. Бельського, тільки в них замість Юрія Захаровича помилково називається Яків Захарович³⁰.

Важливим для відтворення подій, про які йдеться, є з'ясування місцерозташування річок Ведроші, Полми і Тросни, а також згаданих у хроніках сіл. У багатьох довідниках Ведрошу називають притокою Дніпра, що впадає в нього поблизу Дорогобужа³¹. Найбільш вірогідні дані представлено М. М. Улащиком та С. М. Каштановим³².

На південний захід від Алексіна розташоване село Лопатине, яке, можливо, тотожне Лопатину, згаданому в хроніках Биховця, Стрийковського і Бельського. Між Алексіним і Лопатином по прямій близько 10 км, а дорога могла займати близько 15 км. Це відповідає свідченню хронік про те, що від Лопатина до села Ведроша 2 милі шляху лісом³³. В економічних примітках і атласах Генерального межування є прямі дані про Ведрошу: "Алексине Ведроши тож"³⁴, "Селы Громова и Ведроша с сельцом (Алексіним. — Авт.) з деревнями". У погості Ведроша була дерев'яна церква Георгія Побідоносця, збудована, можливо, в пам'ять про Ведроську перемогу. Цей погост був обмежений з півночі р. Селнею, із заходу — безіменним струмком, що впадав у Селню, і який необхідно ототожнити з річкою Ведрошою. Трохи на схід від Ведроші Селня впадає в Тросну (Росну, Расну), а на схід від гирла Селні в Росну впадає Полна, що протікає поблизу погоста Ведроша³⁵. Варто погодитися, що Росна є "Троєною" Устюзького літописного зведення³⁶, а Полна -- "Полмою" Єрмолинського літопису і Обширної редакції розрядної книги.

Ствердження, що р. Ведроша впадає в Дніпро західніше Дорогобужа, базується лише на припущенні. Більшість літописів розповідають, що битва відбулася біля Дорогобужа. Звідси виникли припущення про місцерозташування р. Ведроші західніше Дорогобужа. Насправді, К. І. Острозький виступив на Дорогобуж не з Смоленська, а з Єльні. Це підтверджують хроніки і розряди. Якщо б московські війська були зосереджені десь західніше Дорогобужа, то місто залишилося б беззахисним з півдня, звідки рухалося литовське військо. Є. А. Разін і С. Хербст розташовують р. Ведрошу між безіменним струмком на сході і р. Ужею на заході³⁸. Проте в атласах XVIII—XIX ст. в цьому районі названо лише такі ліві притоки Дніпра: Серебрянка, Іскожа, Ужа, Черногряззя, Хатичка. Немає Ведроші і серед приток Іскожи, Хатички та Ужи. Немає тут і ознак Тросни, Полми, Лопатина³⁹.

Ретельне вивчення вказаних джерел та географічних даних дає можливість так реконструювати події. Весною 1500 р. на центральному (Дорогобужському) напрямку московські війська під командуванням воєводи Юрія Захаровича зайняли Дорогобуж і вийшли на підступи до Смоленська, до якого залишалося 2—3 переходи. Проте нечисленність військ та відсутність резервів змусили воєводу припинити просування в глиб литовської території і зупинитись на південно-західних околицях Дорогобужа. Дізнавшись про зосередження литовських військ у районі Смоленська, Іван III повинен був негайно підсилити війська, які діяли на Дорогобужському напрямку. За даними джерел, великий князь московський направив на допомогу Юрію Захаровичу "другие больше воєводы", в їх числі воєводу князя Д. В. Щеню з "тверською силою" та князя І. М. Воротинського (Перемишльського). Можливо, це був той резерв, про який згадує С. Герберштейн. Повідомлення літопису про те,

що Д. В. Щеня був направлений з тверськими військами, вказує на місцерозташування резервних військ.

Твер справді була зручним місцем для резервних загонів, оскільки давала можливість швидко прийти на допомогу як північно-західній, так і центральній групам військ. Крім того, війська, розташовані в Твері, служили заслоном проти можливого контрудару литовців з району Торогця на північ від Москви. Є підстави згадане вище повідомлення Короткої редакції розрядної книги про направлення військ південно-західної групи до Рославлі і Єльні та їх участь у битві на р. Ведроші визнати помилковим ("... а иные воеводы еще не сошлись").

Після об'єднання військ Юрія Захаровича з резервною раттю Д. В. Щені було складено новий розряд. За новою диспозицією, Д. В. Щеня очолив великий полк, тобто став головнокомандуючим, а Юрій Захарович - новим воеводою сторожового полка, командуючим ар'єргардом. З цього приводу в розрядах збереглося цікаве листування. Ображений новим призначенням, Юрій Захарович написав великому князю, що не хоче бути в сторожовому полку: "То де мне стеречь князя Данилова полку Щенятева". Проте Іван III у відповіді, надісланій з князем К. Ушатим, засудив і рішуче припинив цю спробу поставити місницькі взаємовідносини вище інтересів справи: "Гораздо ль так чинить, говоришь в сторожевом полку быти тебе непригоже, стеречь княж Данилова полку? Ино тебе стеречь не князя Данила: стеречь тебе меня да моего дела. А каковы воеводы в большем полку, таковы чинят и в сторожевом полку, ино не сором тебе быть в сторожевом полку"⁴⁰. Попереду буде майже два століття місницьких спорів, але вже на самому початку епохи місництва "государь всея Руси" вказав воеводі його місце і значення у загальному строю.

Дії литовської сторони менше відомі. Не маючи вдосталь сил для протидії московському наступу на всіх напрямках, великий князь литовський Олександр Казимирович прийняв рішення зосередити головні сили в районі Смоленська - ключового стратегічного пункту Литви в руських землях та найважливішої фортеці на шляху до Вільно. Найближчою метою литовців був розгром Дорогобузького угруповання військ Юрія Захаровича. Головним воеводою литовських військ був К. І. Острозький, призначений незадовго до початку війни на посаду гетьмана за пропозицією старого гетьмана Петра Білого. За оцінкою сучасників, князь К. І. Острозький виділявся видатними військовими здібностями та хоробрістю.

Литовські війська почали зосереджуватись у Смоленську. Сам же великий князь Олександр "со всеми людьми Великого княжества Литовского" пішов до Мінська, згодом у Борисов, де в бездіяльності "простоял немаю времени". Прибувши у Смоленськ і отримавши відомості про розташування військ Юрія Захаровича на р. Ведроші, гетьман К. І. Острозький разом з воеводою С. Кишкою та смолянами направився до Єльні⁴¹. Цей маневр був зумовлений прагненням гетьмана підійти до Дорогобужа з півдня, оточити російські війська і завдати удару в тил.

В Єльні литовці захопили "языка" на ім'я Герман. Він служив дяком у І. Сапєги під час його посольства в Москву і там перейшов на московську сторону. Полонений зізнався, що воевода Юрій Захарович з "очень небольшим числом людей" перебуває під Дорогобужем. Крім цього, він повідомив про поповнення "третьяго же дня" московських військ "другими большими воеводами" і в їх числі назвав Д. В. Щеню та І. М. Воронинського. Нові воеводи, які прибули зі столиці, не радили К. І. Острозькому розпочинати битву з росіянами. Проте гетьман не повірив полоненому і, відкинувши поради воевод, виступив з Єльні на Дорогобуж⁴².

Важко погодитися з повідомленням хронік Биховця і Стрийковського про те, що К. І. Острозький був введений в оману неправдивими

свідченнями полоненого Германа. Гетьман мав абсолютно достовірні дані про чисельність і місце розташування московських військ, тільки не повірив їм. На противагу литовцям розпорядження Івана III свідчать про його добру поінформованість стосовно дій противника. Заслугує на увагу майстерність, з якою було проведено перегрупування московських військ і зосередження їх на головному напрямку.

Виступивши з Єльні, К. І. Острозький пройшов від села Лопатіно до Ведроші. Під час зупинки в Лопатіно, гетьман переконався в тому, що має перед собою значні сили московських військ, готових до битви. На військовій раді було прийняте рішення атакувати росіян.

Московські війська були розділені на три полки -- великий, сторожовий (засадний) і передовий під загальним командуванням Д. В. Щені. Всього ж джерела згадують 16 воєвод, які брали участь у битві. Вони вислали на лівий берег Ведроші передовий полк. Він розташувався станом приблизно в 5 км південно-західніше Дорогобужа. Основні сили московських військ зосередилися на схід від Ведроші, за р. Тросною. Сторожовий полк Юрія Захаровича був виділений в засаду. Задум битви полягав у тому, щоб удаваним відступом передового полка заманити противника за р. Ведрошу (на її правий, східний берег), до р. Тросни, а потім несподіваним ударом засадного полку з тилу і великого — по фронту розгромити його.

Як повідомляють хроніки, план гетьмана К. І. Острозького, що полягав у таємному підході, оточенні і несподіваному нападі на росіян, обговорювався на військовій раді⁴³. Виконуючи його, литовські війська пройшли через ліси й болота і зупинилися в 10 поприщах від росіян. Проте завдяки висуванню передового полка московських військ на західний берег Ведроші, а також дій їх розвідки вже не могло бути й мови про раптовість удару литовців. Після підходу останніх завданням передового полка росіян стало нав'язування противнику власного плану битви.

Чисельність військових сил обох сторін точно не встановлена. Як свідчать литовські хроніки, московські війська налічували 40, тис. кінноти, не рахуючи піхоти, а литовські — 35 тис. За іншими даними, сили противників були приблизно рівні. В складі литовських військ джерела засвідчують наявність польової артилерії⁴⁴.

На першому етапі битви литовські війська з ходу навалюючи атакували передовий полк росіян. Зазнавши поразки, полк почав швидко відступати на східний (правий) берег Ведроші. За передовим полком туди ж негайно переправилися литовці, і битва продовжувалась. Литовці билися не з основними силами московських військ, а із залишками передового полку, що не зміг відступити до головних сил, які знаходилися за р. Тросною. Не випадково, розповідаючи про битву на р. Тросні, Устюзьке зведення називає ім'я лише одного воєводи — Д. В. Щені, який очолював великий полк.

Биховець, Стрийковський і Герберштейн вважають, що перша битва на західному березі Ведроші, а потім швидкий відступ московських воєвод на другий берег, були виконанням їх заздалегідь розробленого плану⁴⁵. Порівняння хронік з Устюзьким зведенням дає можливість зробити висновок, що після розгрому передового полка і відступу його залишків від Ведроші, наступила тривала перерва у воєнних діях ("...стояла много дни по берегам Тросни"). Наївно вважати, що за цей час протистояння на Тросні литовська сторона не робила спроб з'ясувати чисельність військових сил противника. Такий досвідчений полководець, як К. І. Острозький, розпочинаючи битву, не міг керуватися лише "надією розбити ворога". Це зайвий раз свідчить, що литовське військо наваряд щоб могло дуже поступатися в чисельності московському.

Другий етап битви розпочався переправою литовських військ по мосту через Тросну і їх атакуванням основних сил росіян. Джерела

одноставно датують його 14 липня 1500 р. і свідчать про надзвичайну жорстокість битви, що тривала шість годин. Устюзьке зведення розповідає: "...ї литва перелезли по мосту за Тросну. И ступишася обои полцы... имающеся за руки, сечахуся. И по удолиям яко река, в трупу конь не скочит. И поможе бог великому князю Ивану Васильевичу и воеводе его князю Данилу Васильевичу и всей силе московской. А литва побеже, и мало их утече за Тростну за реку, занеже великаго князя сила пешая зашли да мост посекали на Тростне. И много в реце истопе"⁴⁶.

С. Герберштейн стверджує, що долю битви вирішив удар московського засадного полку: "Під час цієї битви, що з обох сторін велася з рівним надхненням і силою, залишене в засаді військо [про існування якого знав лише дехто з росіян] ударило з флангу в середину ворога. Приголомшені страхом литовці розбігалися, їхній предводитель (imperator, oberster Haubtman) з більшою частиною свого почту потрапив у полон, решта, охоплена страхом, залишає ворогу табір..."

Таким чином, московській стороні в ході битви вдалося повністю втілити свій раніше розроблений план. Воевода Юрій Захарович, дочекавшись нагоди, коли всі литовські сили втягнуться в битву, несподівано атакував їх у фланг і тил силами засадного (сторожового) полка. Росіяни зруйнували міст через Тросну, позбавивши противника єдиного шляху для відступу. Це деморалізувало литовців. Атака засадного полку була підтримана фронтальним ударом полку великого. Литовці почали панічно тікати. Московські війська добивали залишки литовських загонів на лівому березі Тросни. Частина литовського війська втекла "за Тросну", мабуть, на південний захід. Остаточо литовська армія була знищена на маленькій річці Полмі, що впадає південніше гирла Селни у Тросну. Саме тут 14 липня 1500 р. були захоплені в полон головний воевода гетьман К. І. Острозький, маршалок Лютатор (Литавор), маршалок Григорій Остинович, воеводи М. Ю. Глібов, М. Ю. Зінов'єв, князі Друцькі, Мосальські, а також багато інших "людей именитых"⁴⁸.

Намагаючись хоч якось виправдати розгром литовців, Хроніка Биховця стверджує, що росіяни мали значну чисельну перевагу (40 тис. росіян проти 3,5 тис. литовців). Втрати литовського війська були надзвичайно великі, оскільки руйнування моста відрізало шлях до порятунку ("и мало их утече"). Синодальна книга повідомляє про 8 тис. загиблих. За Новгородським IV літописом, у полон потрапило 500 "именитых" литовців, 5 тис. було вбито; за Вологодське-Пермським, - загинуло понад 30 тис. чоловік⁴⁹.

Втрати московської сторони також були значними. На це вказує прохання воевод про надання поповнення: "А как воеводы побили на Ведроши литовских людей и писали к великому князю, чтоб к ним людей прибавил"⁵⁰. Особливо великих втрат зазнав передовий полк. Іван III направив для його підсилення воевод Семена Романовича і Д. В. Шеїна.

Звістка про перемогу на берегах Ведроші і Тросни була отримана в Москві на третю добу після битви: "А з бою пригонил к великому князю Михайло Ондреев сын Плещеева, июля 17, в пяток, и сказал великому князю воевод его здравие и божию помощь над литовскою силою; и бысть тогда радость велика на Москве"⁵¹.

Запропоноване пояснення ходу битви на р. Ведроші багато в чому є гіпотетичним. Це припущення дає можливість примирити протиріччя різних джерел. Усі згадані битви на Ведроші, Тросні та Полмі — етапи однієї великої битви, кінцевим результатом якої було повне знищення литовського війська. В даному випадку стає зрозумілим винесене на перший план свідчення про битву на р. Полмі в Єрмолинському літопису та Обширній редакції розрядної книги. Полменська операція завершила розгром і полонення литовців.

Головною причиною перемоги московських військ була перевага стратегічного і тактичного керівництва. Важливу роль відіграли також створення резервної рати й своєчасне зосередження її на напрямку головного удару. Московські полки на полі бою добре маневрували і взаємодіяли, що забезпечило повністю втілення задуму командування. На Ведроші в 1500 р., так само як і на Куликовому полі, долю битви вирішив удар засадного полку. В ході битви ініціативу маневру міцно тримали в своїх руках московські воєводи, а атака засадного полку була підготовлена запланованими діями військ. На високому рівні було тактичне керівництво князя Д. В. Щені, який уміло управляв військами і, застосовуючи різні тактичні прийоми, оточив війська противника. Зразкове маневрування свідчило про високу дисципліну московських військ та мистецтво воєвод. У дорогобужьких лісах, на берегах Ведроші і Тросни зіткнулися головні сили двох армій, з кожного боку билися десятки тисяч чоловік. І саме тут уперше за всю історію боротьби з Великим князівством Литовським його війська зазнали цілковитого розгрому.

Найближчими політичними результатами Ведроської перемоги було приєднання до Московської держави у 1503 р. великих територій давньоруських земель. Велике князівство Литовське втратило майже третину державної території, що мала велике економічне та політичне значення. До складу Московської держави увійшли не лише землі, населені росіянами, й значна частина українських (Чернігово-Сіверщина) та білоруських (Гомель) земель. С. Герберштейн справедливо зазначив, що "... в результаті лише однієї битви і в один і той же рік владики московський здобув те, чого князь литовський Вітольд добивався протягом багатьох років і з величезними зусиллями"⁵². Створювалися сприятливі умови для московської експансії проти Литви та Польщі. Відтепер політичні проблеми та питання територіальних взаємовідносин з Великим князівством Литовським Московська держава прагнула вирішувати не шляхом переговорів, а військовою силою. Московську сторону вже не влаштовували окремі територіальні поступки: "Ано не то одно наша отчина, кои города и волости за нами: и вся Русская земля, Киев и Смоленск и иные города, которые к Литовской земле, ... из старины наша отчина" Військово-дипломатична боротьба за втілення в життя даної програми стане домінуючою в московсько-литовських взаєминах першої чверті XVI ст.

¹ Греков И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV—XVI вв. — М., 1963. — С. 140; Пресняков Л. Е. Образование Велико-русского государства. — Пр., 1918. — С. 413; K o l a n k o w s k i L. Dzieje Wielkiego księstwa Litewskiego za Jagiellonow. — Warszawa, 1930. — Т. 1. — С. 300; K o l a n k o w s k i L. Polska Jagiellonow. — Warszawa, 1936. — С. 126.

² Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. — Т. 1 (1487—1533) // Сборник Русского исторического общества (далі — Сб. РИО). — СПб., 1882. — Т. 35. — С. 125—129; Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел (далі — СГГД). — М., 1894. — Ч. 5. — №29. — С. 16—18.

³ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — СПб., 1859. — Т. 8. — С. 238; Сб. РИО. — Т. 35. — С. 274—275; Б а з и л е в и ч К. В. Внешняя политика Русского централизованного государства: Вторая половина XV в. — М., 1952. — С. 433—436; інші.

⁴ Сб. РИО. — Т. 35. — С. 294—300; ПСРЛ. — СПб., 1853. — Т. 6. — С. 45; Т. 8. — С. 238; Духовные и договорные Грамоты великих и удельных князей XIV—XVI вв. (подгот. Л. В. Черепный). — М.; Л., 1950. — С. 448.

⁵ ПСРЛ. — Т. 6. — С. 45; 243; Т. 8. — С. 238; Сб. РИО. — Т. 35. — С. 249—258; К а ш т а н о в С. М. Социально-политическая история России конца XV — первой половины XVI в. — М., 1967. — С. 118.

⁶ Сб. РИО. — Т. 35. — С. 301—302; ПСРЛ. — Т. 8. — С. 239. Чернігово-Стародубське князівство належало С. І. Стародубському, а Новгород-Сіверське — В. І. Тіємичу.

⁷ ПСРЛ. — М., 1975. — Т. 32. — С. 166; Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи 1294—1598. — СПб., 1836. — Т. 1. — №89.

⁸ Сб. РИО. — Т. 35. — С. 301—302. 26 липня 1500 р. з Литви разом з 1. І. Телешовим виїхав посол Мацко Кунцевич. Про початок війни див.: ПСРЛ. — Т. 6. — С. 46;

- ПСРЛ. — М., 1963. — Т. 28. — С. 333–334; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. — СПб., 1846. — Т. 1. — №80; Государственный архив России XVI столетия: Опыт реконструкции (подгот. А. А. Зимица) (далі - ГАР). — М., 1978. — Т. 1. — С. 186–196.
- ⁹ Герберштейн С. Записки о Московии (Перевод с нем. А. И. Малеина и А. В. Назаренко). Под. ред. В. Л. Янина. — М., 1988. — С. 66.
- ¹⁰ Разрядная книга 1475–1598 гг. (подгот. В. И. Буганов) (далі - РК). — М., 1966. — С. 30.
- ¹¹ Псковские летописи (подгот. А. Н. Насонов). — М.—Л., 1941. — Вып. 1. — С. 84.
- ¹² ПСРЛ. — СПб., 1848. — Т. 4. — Ч. 1. — С. 533; Т. 6. — С. 45–46, 243; Т. 8. — С. 239–240; СПб., 1911. — Т. 22. — Ч. 1. — С. 514; М.—Л., 1959. — Т. 26. — С. 293; Т. 28. — С. 333–334; Иоасафовская летопись (подгот. А. А. Зимин и С. А. Левина) (далі - ИЛ). — М., 1957. — С. 141; Шмидт С. О. Продолжение Хронографа редакции 1512 г. // Исторический архив. — М., 1951. — Т. 7. — С. 273–274.
- ¹³ ПСРЛ. — Пг., 1921. — Т. 24. — С. 214; М., 1965. — Т. 30. — С. 139.
- ¹⁴ Герберштейн С. Назв. праця. — С. 67.
- ¹⁵ ПСРЛ. — Т. 24. — С. 214; Т. 30. — С. 139; Сб. РИО. — СПб., 1884. — Т. 41. — С. 318; Герберштейн С. Назв. праця. — С. 67.
- ¹⁶ ПСРЛ. — Т. 32. — С. 166; Хроника Быховца (в пер. Н. Н. Улащик). — М., 1966. — С. 111; 113; Герберштейн С. Назв. праця. — С. 66–67; Kronika polska, litewska, zmodzka i wszystkiej Rusi, Macieja Strykowski. — Warszawa, 1846. — Т. 2. — S. 309–310; Kronika Marcina Bielskiego. — Sanok, 1856. — Т. 2. — S. 907–908.
- ¹⁷ ПСРЛ. — Т. 32. — С. 166; Хроника Быховца. — С. 111; 112.
- ¹⁸ ПСРЛ. — Т. 4. — Ч. 1. — С. 371; Т. 22. — Ч. 1. — С. 514; Т. 26. — С. 293; Т. 28. — С. 333–334; ИЛ. — С. 141; Шмидт С. О. Назв. праця. — С. 273–274.
- ¹⁹ ПСРЛ. — Т. 23. — С. 196–197.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само. — Т. 24. — С. 214; Т. 30. — С. 139.
- ²² Там само. — Т. 26. — С. 294.
- ²³ Там само. — Л., 1982. — Т. 37. — С. 99; Устюжский летописный свод (Архан-гелогородский летописец) (подгот. К. Н. Сербина) (далі - УЛС). — М.—Л., 1950. — С. 101.
- ²⁴ РК. — С. 30.
- ²⁵ Там само. — С. 31.
- ²⁶ Розрядная книга 1475–1605 гг. (сост. Н. Г. Савич) (далі - Р.). — М., 1977. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 55.
- ²⁷ Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна. Відділ рукописів. Зіб-рання Ермітажне. — Спр. 390, арк. 20.
- ²⁸ Лише Новгородський ІІ літопис містить аналогічні дані, відносячи битву в район Смоленська (ПСРЛ. — Т. 30. — С. 172–173).
- ²⁹ Хроника Быховца. — С. 111–113.
- ³⁰ Strykowski M. O. Kronika. — Т. 2. — S. 309–310; Krojka Marcina Bielskiego. — Т. 2. — S. 907–908.
- ³¹ Большая советская энциклопедия. — Изд. 2. — М., 1951. — Т. 7. — С. 95; Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. — Т. 10. — С. 700; Указатель к первым восьми томам ПСРЛ. — СПб., 1907. — Отд. 2. — С. 27; ПСРЛ. — СПб., 1904. — Т. 14. — С. 182.
- ³² Хроника Быховца. — С. 137, прим. 213; Каштанов С. М. Назв. праця. — С. 161.
- ³³ Специальная карта Европейской России. — СПб., 1912. — С. 44; Литовська миля XVI ст. дорівнювала 5 литовським або 7,28 російським верстам (Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. — СПб., 1896. — Т. 37. — С. 324).
- ³⁴ Російський державний архів давніх актів (далі - РДАДА), ф. 1355, № 1483, арк. 1; ф. 1356, №35; 37 а.
- ³⁵ Там само, ф. 1355, №1479, арк. 7 зв.; § 63; №1480, арк. 50 зв. 52 зв. § 63; №1482, арк. 7 зв. — 8, § 63; №1485, арк. 7, § 63; №1486, арк. б/н, § 63.
- ³⁶ Там само, ф. 1356, №33, 34.
- ³⁷ Для жителів Північно-Східної Русі написання "Троена" більш звичне, ніж "Росна". Річка Тростяна була в районі Рузи-Звенигорода (Каштанов С. М. Назв. праця. — С. 161–162; прим. 361).
- ³⁸ Разин Е. А. История военного искусства. — М., 1957. — Т. 2. — С. 321–322; Herbst S. Bilwa nad Wiedrosza 1500 roky // Wieki srednie. — Warszawa, 1962. — S. 280.
- ³⁹ РДАДА, Ф. 1356, №34, 35; Herbst S. Op. cit. — S. 280.
- ⁴⁰ РК. — С. 30; Р. — Т. 1. — 4. 1. — С. 61–62.
- ⁴¹ ПСРЛ. — Т. 32. — С. 167; Хроника Быховца. — С. III–112; Бережков Н. Г. Итинерарий великих князей литовских по материалам Литовской метрики (1481–1530 гг.) // Археографический ежегодник. 1961. — М., 1962. — С. 189.
- ⁴² Хроника Быховца. — С. 111–113.
- ⁴³ ПСРЛ. — Т. 32. — С. 166–167; Хроника Быховца. — С. 112–113; Strykowski M. O. Kronika. — Т. 2. — S. 310; Krojka Marcina Bielskiego. — Т. 2. — S. 907–908.
- ⁴⁴ Там само; Базилевич К. В. Назв. праця. — С. 454; Разин Е. А. Назв. праця. — С. 321.
- ⁴⁵ ПСРЛ. — Т. 32. — С. 167; Хроника Быховца. — С. 113; Герберштейн С. Назв. праця. — С. 67; Strykowski M. O. Kronika. — Т. 2. — S. 310.

Жіноча середня освіта в Україні (XIX– початок XX ст.)

⁴⁶ УЛС. - С. 101; ГІСРЛ. – Т. 37. - С. 99.

⁴⁷ Герберштейн С. Назв, праця. – С. 67.

⁴⁸ ПСРЛ. - Т. 28. - С. 334; Т. 32. - С. 100; Р. - Т. 1. - Ч. 1. - С. 62.

⁴⁹ ПСРЛ. - СПб., 1848. - Т. 4. - Ч. 1. - С. 535; Т. 26. - С. 293-294; Т. 32.

-

С. 167; Хроника Быховца. - С. 113; УЛС. - С. 101; ПСРЛ. - Т. 37. - С. 99.

⁵⁰ Р. - Т. 1. - Ч. 1. – С. 62.

⁵¹ Цит. за: Б а з и л с в и ч К. В. Назв, праця. – С. 456.

⁵² Герберштейн С. Назв, праця. – С. 67.

⁵³ Сб. РИО. – Т. 35. - С. 460.